

Terebinth

vereniging voor funeraire cultuur

- **Vormgeving van graftekens** | ■ **Wandelen over Orthen**
- **Grafstenen veranderen, mag dat?**

Graven op internet: begraven in een huisje

De *Mausolea and Monuments Trust* (MMT) zet zich in voor het behoud van mausolea en grafmonumenten in het Verenigd Koninkrijk. Dat is nodig omdat steeds meer van deze monumenten aan hun lot worden overgelaten. Ze raken overwoekerd door planten, liggen verloren in het landschap en dikwijls zijn er geen familieleden meer die zich bekommeren over de staat van het onderhoud. Een stuk funeraire geschiedenis dreigt zo te verdwijnen. Mausolea werden vaak gebouwd in een excentrieke stijl of op een unieke plek, boven op een heuveltop met een wijds uitzicht over het omringende landschap. De monumenten

vertellen altijd een bijzonder verhaal over hun 'bewoners'; over verloren liefdes, boeiende levens, en rijkdom en armoede. In de *Gazetteer* ('geografisch woordenboek') staan 330 mausolea opgenomen in Engeland en Noord-Ierland. Ook Nederland kent unieke mausolea: Coopersburg in Akkrum, Nellesteyn in Leersum, keizer Wilhelm II in Doorn en Comenius in Naarden. Maar een mooi 'Geografisch Woordenboek' met bijzondere mausolea in Nederland ontbreekt, laat staan dat er een aparte vereniging in ons land is die zich ontfermt over deze grafmonumenten. Ook binnen De Terebinth is er weinig aandacht

voor de navolgers van Mausolos, gouverneur van Carië (nu: Turkije), die in 353 voor Christus in een praalgraf werd begraven. Dus liefhebbers van mausolea: aan de slag met een databestand en laat je inspireren door de site van de MMT.

Bartho Hendriksen

The Mausolea and Monuments Trust, www.mausolea-monuments.org.uk

Funeraire varia

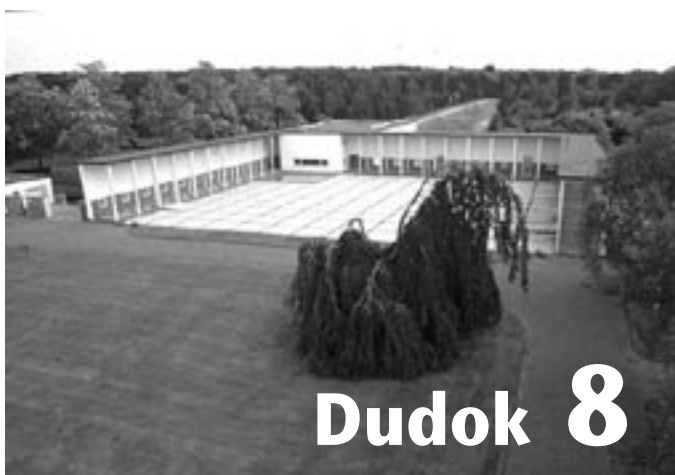
sprekers is nieuw. Meer nog dan de eerste keer zijn het hooggeleerde heren die de zaal toespreken. En het moet gezegd: het werkt. De professoren spreken begrijpelijke taal en de zaal luistert geconcentreerd.

Zo hield Gerard Rooijackers, hoogleraar in de Nederlandse etnologie, een inleiding over rituelen. Doorspekt met aansprekende voorbeelden liet hij zien dat rituelen niet vaststaan maar pas werken als er ruimte is voor het spelelement. Paul Post, hoogleraar liturgische en rituele studies, waarschuwde ervoor om tijdens katholieke uitvaartrituelen te weinig ruimte voor andersdenkenden in te bouwen. Tijdens het laatste afscheid zijn immers ook niet-katholieken aanwezig. Eric Venbrux, hoogleraar antropologie van de religie, wees zijn gehoor op het gegeven dat mensen ook in een verwereldlijkte samenleving behoefte hebben aan rituelen. Manu Keirse, hoogleraar medico-sociale wetenschappen, kreeg de zaal zelfs doodstil. Hij vertelde hoe hij bij medici aandacht vroeg en kreeg voor het verdriet om de dood van pasgeborenen. De uitvaartwereld vaart wel bij een dagje onder professoren.

Wim Cappers

Uitvaartcongressen waren jarenlang het domein van Vermande Studiedagen. Wanneer de Wet op de lijkbezorging werd gewijzigd, stond er geheid een symposium op de agenda. Beheerders van begraafplaatsen en crematoria, uitvaartondernemers, ambtenaren met begraafplaatsbeheer in hun pakket en anderen uit de uitvaartbranche kwamen samen om te luisteren naar inleidingen van vakgenoten, hoge ambtenaren en juristen die gespecialiseerd zijn in lijkbezorgingsrecht. Op 12 november 2009 had voor

de tweede keer het Nationaal Uitvaartcongres plaats. Nadat het Institute for Business Research in 2007 te Eindhoven een succesvolle eerste editie had georganiseerd, was nu Doorwerth aan de beurt. Het publiek bestaat nog steeds uit dezelfde categorieën belangstellenden. In vergelijking met de Vermande Studiedagen is het doel van de bijeenkomst veranderd. Hoewel er een vernieuwde Wet op lijkbezorging is, stond wederom reflectie op het vak centraal. Ook de achtergrond van de

Inhoud

13 Grafsteen veranderen?

Mogen mensen jaren later een grafsteen veranderen? Of een grafmonument ruimen of verhuizen naar een afgelegen plek omdat de overledenen persoon opeens uit de gratie is geraakt? Discussier met ons mee!

en verder

- 2 Graven op internet / Funeraire varia
- 3 Mens en Plek: Puck Kooij
- 4 Wandelen over 'Orthen
- 6 Boeken en media
- 8 Graftekens door de eeuwen heen
- 12 Wet op de lijkbezorging
- 14 Naar de dodenakkers van Dudok
- 20 Gast aan het woord: Laura Fokkema / Colofon

OMSLAG: MAUSOLEUM TILBURG. FOTO RITA HULSMAN

LINKS: ORTHEN DEN BOSCH. FOTO BARTHO HENDRIKSEN (BOVEN)
OVERZICHT ZUIDERHOF HILVERSUM. FOTO FLOS WISSE SMIT
(ONDER)

Mens & Plek

Naam: Puck Kooij

Leeftijd: 74

Functie: Lid en oud-bestuurslid Terbinth. Schrijfster van 'Graag veel Bloemen'.

Poëzie rond onze dierbare doden, verzameld en ingeleid, 1995, en

'Heden gij morgen ik'. Gedenken in proza & poëzie, 2004.

'Leven is bezig zijn met doodgaan, is leren roerloos te liggen in een mooi misschien, afscheid te nemen van stappen die niet keren...' Michel van der Plas. Eén van de vele dichtregels die verzameld zijn door Puck Kooij. Zij heeft overlijdensadvertenties uit kranten twee decennia lang doorgelicht op citaten uit bekende en onbekende gedichten en een keur van uitspraken naar aanleiding van het overlijden van een dierbare. De teksten zijn gerubriceerd, gebundeld en van inleidend commentaar voorzien. In haar boeken geeft ze een bijzonder inzicht in het vluchtige medium van het gedrukte woord in de krant en belicht daarin een bijzondere kant van de funeraire cultuur. Ruim twee eeuwen geleden verschenen de eerste advertenties die breeduit getuigden van leed. In de loop van de 19e eeuw werd het woord gebruik soberder tot in de negentiger jaren van de vorige eeuw waar de 'emotie cultuur' hoogtij vierde in vorm en inhoud. Puck constateert dat de schwing die er in de jaren negentig van de vorige eeuw ontstond aan het afnemen is.

Ook op begraafplaatsen sieren gehakte teksten grafmonumenten, ook al halen die het niet bij de uitgebreide teksten

op de overlijdenspagina. Wellicht dat de kostprijs van de gehakte letter in vergelijking met de gedrukte letter daarin mede bepalend is.

Puck heeft haar gedicht in steen al vereeuwigd. Op de Westerbegraafplaats in Enschede heeft zij een plek, keurig uit het gelid, onder een enorme hazelaar vastgelegd voor later. Samen met de steenhouwer heeft ze een stèle van Indiaas zandsteen uitgezocht. Met de hand zijn opschrift en dichtregels in de steen gehakt. De steen is al geplaatst op het graf. Ooit wordt er nog een datum toegevoegd. Voor het gedicht zelf zal de lezer toch aan de wandel moeten op de Wester.

Tekst en foto Bert Pierik

Na de Algemene Vergadering van november 2009 brachten geïnteresseerde leden van De Terebinth een bezoek aan de Noorderbegraafplaats in Hilversum. In het verleden waren al excursies naar 'Gedenkt te Sterven' (1792, een van de eerste buitenbegraafplaatsen in Nederland) en de begraafplaats aan de Bosdrift (1890, Springer) in Hilversum.

Een stadspark waar toevallig

In het begin van de 20ste eeuw werden in Hilversum als gevolg van industriële ontwikkelingen nieuwe arbeiderswijken gebouwd, grotendeels ten noorden van de spoorlijn. Dit betekende ook dat er behoefte ontstond aan een nieuwe begraafplaats in dit deel van de gemeente. In 1912 was Gedenkt te Sterven vol, terwijl de begraafplaats aan de Bosdrift inmiddels in een woonwijk was komen te liggen en verdere uitbreiding hier niet mogelijk was. Als locatie voor de nieuwe dodenakker werd een stuk hei buiten de bebouwde kom ten noorden van Hilversum aangewezen. Die plek was letterlijk

midden op de hei, bebouwing heeft hier pas veel later plaatsgevonden. Het zou echter tot 1929 duren voordat de begraafplaats aangelegd werd. Jarenlang hield het Amsterdamse Waterleidingbedrijf, dat vond dat de begraafplaats te dicht bij het waterwingebied (ongeveer 600 meter) zou komen, dit tegen.

Identieke schoonheid

Dudok, gemeentearchitect te Hilversum, heeft meerdere ontwerpen gemaakt voor het huidige ontwerp. Wat betreft de gebouwen vallen de talrijke overeenkomsten op met

het wereldberoemde raadhuis van Hilversum. We mogen dan ook gerust van een identieke schoonheid spreken. De begraafplaats is eveneens een rijksmonument.

Dudok ontwierp zowel de gebouwen (aula, dienstwoning en dienstvleugel) als de opzet en indeling van de begraafplaats zelf. De toenmalige plantsoenmeester J.H. Meijer heeft een grote invloed op het groen uitgeoefend. Dudok maakte gebruik van lange zichtassen en hagen.

Hilversum kent een grote variëteit aan bomen. Zo zijn namen op bordjes aangegeven. Op de begraafplaats wordt

Noorderbegraafplaats Hilversum

geëxperimenteerd met beplanting: sommige bomen zijn nog naamloos en slechts van een nummer voorzien. Op het voorplein treffen we meteen al een monumentale beuk aan. Langs de hoofdas van de begraafplaats stonden scharlaken eiken (*Quercus coccinea* 'splendis'). Helaas moesten deze na tachtig jaar vervangen worden wegens het teruglopen in kwaliteit,

behoefte van nieuwe graven opgeofferd. Meteen was duidelijk dat er behoefte was aan een rooms-katholiek deel en werd, het ruime veld direct links van de ingang hiervoor bestemd. De hier geprojecteerde kapel is echter nooit gebouwd. Hilversum telt ook vele oud-katholieken, vandaar dat er ook een oud-katholiek grafveld is. Inmiddels is er sinds een aantal jaren aan de noordzijde

mensen begraven zijn

stabiliteit en taksterfte. Dit werd mede veroorzaakt doordat de bomen te dicht op elkaar stonden, waardoor ze in hun volwassenheid en groei werden belemmerd. Gelukkig is er een aantal gespaard gebleven, deels door een kolonie roze vleermuizen en spechten in de bomen. Nieuw aangeplant werden moeraseiken (*Quercus palustris*) met dezelfde bladkleuren. Rondom staat nog een deel van de oorspronkelijke haag (*Carpinus betulus*), die op termijn vervangen wordt door de bladhoudende *Fagus sylvatica*.

Rond het centrale grasveld ontwierp Dudok een aantal 'kamers'. Dit omschreef hij als volgt: 'Men voelt zich buiten – maar toch als in een vertrek – waarvan de wanden het geboomte en het dak de hemel is'. Tussen de kamers bevinden zich steeds zichtassen, waar op het einde praalgraven gesitueerd zijn. Op 25 september 1930 werd de begraafplaats officieel in gebruik genomen. Ter gelegenheid van dit bijzondere moment besloot de gemeenteraad om de opzichter van de begraafplaatsen een dienstrijwiel te verstrekken.

Geen kapel

De grafvelden werden dus 'als kamers' rond het centrale grasveld geprojecteerd. Aan de westzijde heeft een uitbreiding plaatsgevonden aangepast aan het ontwerp van Dudok. Ook driekwart van het centrale grasveld is inmiddels ten

zelfs een islamitisch grafveld. Hier valt op dat de graven schuin geprojecteerd zijn, met het gezicht naar Mekka.

Aan alle eisen die aan de islamitische begrafenissen gesteld worden, is voldaan. Er is zelfs een aparte tafel ten behoeve van rituele wassingen.

Ook zien we naast een veld met algemene graven ook een veld met kindergraven. Er bevindt zich één Nederlands oorlogsgraf naast een rij met buitenlandse oorlogsgraven. Hier liggen onder andere dertien Engelse soldaten die op 10 mei 1945, vlak na het einde van de oorlog, omkwamen bij het ruimen van een munitiedepot in de bossen bij de Lage Vuursche. De ontploffing was het gevolg van een aanslag van een Duitse soldaat.

De afgelopen jaren is de begraafplaats opgeknapt en teruggebracht naar de oorspronkelijke uitgangspunten van Dudok. Daarbij is een urnentuin aangelegd.

Verzetstrijders

Op deze begraafplaats vond een aantal verzetstrijders zijn laatste rustplaats. Door de aanwezigheid van bedrijven als Philips waren hier tijdens de oorlog ondergrondse activiteiten, waarbij de radio een belangrijke rol speelde.

Tijdens zijn leven heeft Dudok zijn eigen 'plek' al vastgelegd. Hij ligt begraven op het middelpunt van wat eens het centrale grasveld was. Het meest verrassende graf is dat van de cabaretier Fons Jansen. In

'Men voelt zich buiten - maar toch als in een vertrek - waarvan de wanden het geboomte en het dak de hemel is'

BUSCHRIFT XXXXX

zijn overlijdensbericht stond: '*door omstandigheden zal de voorstelling "Wie het laatst lacht" door Fons Jansen in de hemel worden gespeeld*'. Zijn graf is daar een knipoog naar.

Bij de praalgraven treffen we o.a. de graven aan van Geert van Mesdag, ereburger van Hilversum, evenals van dr. Heemskerck Duker en de familie De Pesters. Belangrijke namen uit het verleden van Hilversum.

Ooit las ik de volgende typering die in mijn ogen deze begraafplaats zo treffend beschrijft: Deze plek heeft het meest weg van een stadspark waar toevallig mensen begraven liggen.

De Zuiderhof

Een voorbeeld van een Dudokontwerp uit een latere periode is de Hilversumse begraafplaats Zuiderhof. In 1965 wordt deze aan de Kolhornseweg geopend. Het gebouw wordt aangepast aan hedendaagse gebruiken met een ruim voorplein als wachtruimte. De tuin is als 'Een Hof in het Zuiden' met een grote variatie aan planten en bomen.

Tekst en foto's: Flos Wisse Smit

Praktische informatie Noorderbegraafplaats

Laan 1940-1945 2, Hilversum.
Bereikbaar met bus 2 vanaf NS-station Hilversum.

Zuiderhof

Kolhornseweg 13, Hilversum.
Bereikbaar met bus 104 vanaf NS-station Hilversum.

Open: zonsopgang tot -ondergang.
De Hilversumse Historische Kring Albertus Perk organiseert regelmatig excursies naar beide begraafplaatsen, www.albertusperk.nl.

◆ ‘Schrei, mijn oog, schrei!’

Enkele eeuwen lang speelden Joden in de provincie Groningen een belangrijke rol in handel en nijverheid, totdat de Tweede Wereldoorlog daar een eind aan maakte. De meeste Joden zijn weggevoerd en bijna alle Joodse gemeentes, op die in de stad Groningen na, zijn opgeheven.

Wat rest zijn 26 begraafplaatsen, waar bijna vierduizend grafstenen de herinnering bewaren aan het Joodse verleden. In dit boek staan deze begraafplaatsen centraal.

De stad Groningen heeft twee Joodse begraafplaatsen, aan de Moesstraat en de Iepenlaan. Op de Moesstraat staat de grafsteen van de in 1850 overleden Eva Joseph Cohen. De tekst op het grafteken laat weten: ‘Onder mij is een flinke huisvrouw verborgen’.

Behalve informatie over deze huisvrouw, heeft de auteur gegevens en waar mogelijk beeldmateriaal opgediept over onder meer rabbijnen, kooplieden, middenstanders, vroedvrouwen en musici. Tot de laatste categorie behoorden Lazarus Stoppelman uit Pekela en zeven van zijn zonen, die als het Orkest Stoppelman optraden. Lazarus overleed in 1931, de zonen zijn in de oorlog omgekomen. Ook

Lettinck:H.: Klein en groot zijn daar gelijk. De joodse begraafplaatsen in de provincie Groningen (Bedum: Profiel Uitgeverij, 2009, ISBN 978 90 5294 472 2, 192 blz., € 19,95)

Salomon Catz van het wereldberoemde Catz-bitter en Rachel van Dam, de moeder van de Groningse confectie-industrie, komen uit de schaduw van de geschiedenis tevoorschijn.

De bijzondere symboliek en teksten op veel van de grafstenen krijgen eveneens aandacht. Op het graf van de jong gestorven Hirsch Abraham Loewenstam op de Moesstraat (1831) staat onder meer: ‘Mijn zoon, mijn zoon, ik roep - er komt geen reactie, zou ik niet weifelen? Ziet de duisternis van zijn verborgenheid. Ach! Deze steenhoop is het getuigenis ervan. Schrei, mijn oog, schrei!’

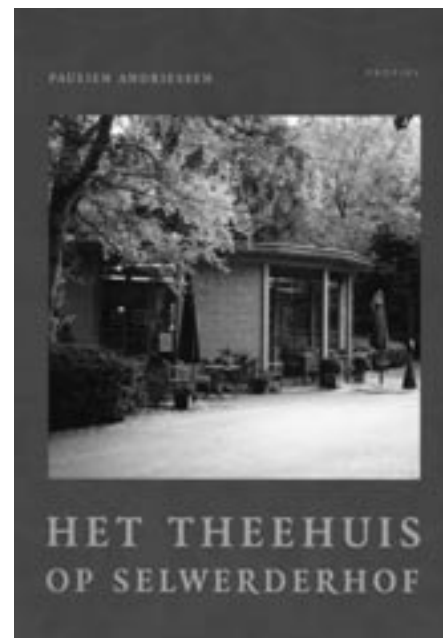
Dit boek is behalve een waardevol document van een minderheid, tevens een oproep tot behoud van de overgebleven Joodse grafmonumenten. Omdat er na de Holocaust te weinig nabestaanden zijn overgebleven om de Joodse begraafplaatsen in Nederland te onderhouden, moeten anderen die zorgplicht op zich nemen. Want een grafteken is een tastbare herinnering: Vraag, voorbijganger, en het graf zal antwoorden wie er in zijn binnenste is geborgen.

Rita Hulsman

◆ Een bakje troost

Boeken over begraafplaatsen kennen doorgaans een identieke inhoud: ze behandelen achtereenvolgens de achtergrond, de aanleg, de inrichting, de gedenktekens en de begravenen. Dit kleurrijke boekje over het theehuis op de gemeentelijke begraafplaats Selwerderhof van Groningen is daarop een interessante uitzondering. Het gaat slechts over één gebouwtje en zoemt in op het gebruik door bezoekers. De publicatie haakt daarmee in op de trend om meer aandacht te schenken aan nabestaanden.

Selwerderhof werd in 1949 geopend. Het theehuis was oorspronkelijk bedoeld als aula maar het optrekje bleek daarvoor te klein. Nadat er in 1964 een nieuwe aula gereed was ging de ruimte dienst doen als opslagplaats. Toen uitvaartvernieuwster Nellian Dijkema in 2000 op grafbezoek was, had ze behoefte aan een ruimte waar ze een bakje troost kon drinken: daartoe

Andriessen, P. *Het theehuis op Selwerderhof* (Bedum: Profiel Uitgeverij, 2009, ISBN 978-90-5294-469-2, 87 blz., € 19,40).

wilde ze de opslagruimte omtoveren tot theehuis. Jan Hofman, directeur van de Groninger begraafplaatsen en actief in De Terebinth, steunde het plan.

In 2003 ging het theehuis open. Vrijwilligers serveren versnaperingen. Gasten kunnen er daarnaast terecht voor een praatje, funeraire lectuur en exposities. Kinderen mogen in de speelhoek spelen met lapjespop Benjamin de Rups. Voorafgaand aan Allerzielen en kerstmis kunnen nabestaanden in het theehuis met groen van de begraafplaats grafstukjes maken.

Het boekje geeft belangrijke informatie over het functioneren van een begraafplaats als rouwplek. Terwijl mensen vroeger over zerkenvloeren liepen, mag je tegenwoordig niet meer op een grafbedekking staan. Op urnengraven staan zoveel grafgiften, dat ze tijdens het grasmaaien kapot gaan of verplaatst worden. Daarom is het gras vervangen door onderhoudsarm grind. De hartjesboeken waarin nabestaanden hartenkreten kwijt kunnen is een interessante bron voor nader onderzoek. Biedt het theehuis kortom troost aan nabestaanden, dit boekje geeft antwoord op de vraag hoe troost op een begraafplaats werkt.

Wim Cappers

Altvoorde looft poëzieprijs uit

FOTO: ARCHIEF BOUKE JAGT

Op 17 april wordt op begraafplaats Westduin in Den Haag de monumentale stèle op het graf van de dichter Martinus Nijhoff feestelijk onthuld. Stichting Altvoorde looft daarbij een prijs van duizend euro en een zilveren legpenning uit voor het beste ingezonden gedicht. Iedereen kan tot eind maart een gedicht insturen.

Het grafteken is voor de dichter Nijhoff (1894-1953) en zijn vrouw, Georgette Hagedoorn (1910- 1995). Nijhoff wordt beschouwd als de vader van de moderne poëzie. Een brug, een prijs, straten en scholen zijn naar hem genoemd. Velen kennen gedichten als *De moeder de vrouw* en *Awater*, toneelstukken, kerkliederen en kritieken. Nijhoff is een uitnemend voorbeeld van een cultuurdrager. Deze dichter, jurist en neerlandicus had een brede, grensoverschrijdende belangstelling, was spiritueel en van een monumentale eenvoud. In mei 1940 werd hij als kapitein bij de Grebbeberg gewond. Hij weigerde zich naar een hospitaal te laten brengen, voordat al zijn huzaren in veiligheid waren gebracht. Georgette

Hagedoorn was chansonière – *de Franse gouvernante* - en actrice. Zij maakte in België en ons land furore en inspireerde schrijvers als Willem Elsschot.

Identiteit

Een gedicht bekronen past bij een dichtersgraf. Maar een Martinus Nijhoff-prijs bestaat al. Op zoek naar wat anders kwam Altvoorde op onze culturele identiteit, de bron van eigen cultuur. Een brisant onderwerp. Volgens progressieve politieke partijen en opinielers heeft Nederland helemaal geen culturele identiteit. Altvoorde meent van wel, die identiteit zou zelfs duizend jaar oud zijn. Daarom is de prijs voor het beste gedicht op duizend euro gesteld. De identiteit

blijkt uit taal, historisch besef, tradities, gebouwen en grafmonumenten. Zij is een van de waardevolle bindingen die onmisbaar zijn voor een samenleving. Iedereen kan meedoen. Het gedicht hoeft geen nationaal of actueel onderwerp te hebben. Inzenden mag, in tweevoud, onder eigen naam of onder pseudoniem, naar Stichting Altvoorde, Plancius Plantsoen 4, 2253 TR Voorschoten. Op 31 maart sluit de inzending. De website www.altvoorde.nl/nieuws vermeldt het reglement. Onderschat poëzie niet. Volgens ramingen schrijven misschien wel 900.000 mensen af en toe gedichten. Zou daaronder geen enkel lid of donateur van De Terebinth zijn?
Bouke Jagt

Mediatips

Leeuw, K. de. *Leven met de dood. 25 jaar crematorium voor Tilburg en omstreken* (Tilburg: Drukkerij Gianotten BV, 2009, ISBN 978-90-9024907-0, 174 blz., het boek is niet te koop maar te downloaden van de site www.crematoriumtilburg.nl). (Interessant, goed geïllustreerd boek over een crematorium in een oorspronkelijk katholieke stad).

Speijdel, B. *Weurt. Een kostbare hoeksteen in beeld!* (Oosterhout: Vanitas, 2009, 107 blz., € 25,00 exclusief verzendkosten: Vanitas BV, Postbus 26, 6678 ZG Oosterhout of info@vanitas-uitgeverij.nl). (Getekend boek over de Sint Andreaskerk en het daarbij gelegen kerkhof van Weurt met lijsten van familienamen op gedenktekens en van namen in het zielenboek).

De vormgeving van graftekens

Arm en rijk zijn niet gelijk

Hoe heeft de vorm van grafmonumenten zich in ons land ontwikkeld? Hebben de diverse stromingen in architectuur en kunstnijverheid hun sporen nagelaten op de graftekens, of is de uiterlijke vorm (mede) afhankelijk geweest van andere factoren?

Deze bijdrage schetst in vogelvlucht de ontwikkeling tot en met de 19de eeuw

Romaanse grafstenen of sarcofaagdeksels buiten beschouwing gelaten, stammen de oudste zerken in Nederlandse kerken uit de 12de tot en met de 15de eeuw. Verreweg de meeste liggen op graven van geestelijke en adellijke personen: priesterzerken en wapenzerken. Ze zijn in gotische stijl uitgevoerd, herkenbaar aan elementen als spitsbogen, pinakels, drie- en vierpassen en een randschrift in gotische belettering. Ook de vier evangelistensymbolen in de hoeken en afbeeldingen van personen ten voeten uit kwamen in deze periode regelmatig voor. Priesterzerken zijn

meestal voorzien van een miskelk. Op zerken van adellijke personen zijn fraai versierde familiewapens aangebracht. Een mooi voorbeeld van een gotische steen is de zerk uit 1461 in het Zuid-Hollandse Abbenbroek. Binnen de omlijsting is een gotische kapel afgebeeld, waarin een geharnaste ridder geknield de zegen van de priester ontvangt. Boven het hoofd van de ridder houdt een engel diens wapen vast. In de omlijsting is een gotisch randschrift opgenomen met wapens in de vier hoeken. De priester met miskelk en de engel verwijzen naar het katholieke geloof.

Een bellen blazende putto

Na 1500 maakte de gotische stijl plaats voor de renaissancestijl, die de klassieke Oudheid tot voorbeeld nam. Dat uitte zich onder meer in architectonische elementen als zuilen en tempelfront, en decoraties in de vorm van rolwerk, mascarons (groteske mensen -of dierenkoppen), leeuwenkoppen en vogels. Aanvankelijk ingetogen, zoals de uit 1570 daterende steen in het Limburgse Elsloo, ingemetseld in de muur van de grafkapel van de grafelijke familie De Geloës.

Later komen er meer motieven bij, zoals medaillons, rank- en bladwerk en putti. Eind 16de, begin 17de eeuw werd de decoratie theateraler: de overgang naar de barok. Op een grafsteen voor de magistraat van Bergen op Zoom uit 1652 houden twee putti de bovenste cartouche met wapenschilden vast.

Een ridder met een engel als wapendrager

Op de onderste cartouche zitten een putto met doodshoofd en een bellen blazende putto, aan de onderkant bevindt zich een zandloper. Dergelijke vergankelijkheidsymbolen komen veel voor op zerken van na 1570, toen het protestantisme de heersende godsdienst werd. Zeis, vleermuis, omgekeerde fakkel en de Dood wezen op het 'Memento Mori' ('Gedenk te sterven'). Natuurlijk waren lang niet alle stenen zo rijk uitgevoerd, bij veel zerken beperkte men zich tot een wapenveld of een inscriptie.

Gevarieerde decoraties

De barok is in ons land overvloedig aanwezig op het beeldhouwwerk van praalgraven uit de tweede helft van de 17de eeuw en het begin van de 18de eeuw. Vaak bleven de grondvormen van de klassieke bouwkunst, zoals zuilen, pilasters en kroonlijsten, gehandhaafd. Nieuw was, dat deze strenge vormen werden verlevendigd door gevarieerde decoraties.

Het verschil is te zien als we de praalgraven vergelijken van Willem van Oranje en Maarten Harpertszoon Tromp. Bij het vrijstaande praalgraf voor Willem van Oranje (1622) in de Nieuwe Kerk van Delft overheerst de stijl van de Hollandse renaissance. De decoratie van dit monument, een ontwerp van de Amsterdamse architect en beeldhouwer

Hendrick de Keyser, is sober in vergelijking tot de barokke monumenten van latere datum.

Het wandmonument van Tromp in de Oude Kerk te Delft is van 1658. Hier wordt de overgang van renaissance naar barok zichtbaar. Het ontwerp is van architect Jacob van Campen, de man die de grondslag legde voor het Hollandse classicisme. Beeldhouwer Willem de Keyser, een zoon van de eerder genoemde Hendrick, vervaardigde het reliëf van de zeeslag waarin Tromp sneuvelde. Voor het overige beeldhouwwerk tekende Rombout Verhulst, afkomstig uit het Vlaamse Mechelen. Het was de eerste grote funeraire opdracht voor de man, die in de lage landen tot een van de bekendste beeldhouwers uit de vroege barok wordt gerekend. Na het monument van Tromp kreeg Verhulst tal van opdrachten voor praalgraven, onder meer voor Willem II baron van Liere in de Nederlands-hervormde kerk te Katwijk (1663), en voor Michiel de Ruyter in de Nieuwe Kerk te Amsterdam (1681).

Scheeps- en krijgssymbolen

Bij het praalgraf voor Van Liere in Katwijk vormt een door wapenborden omlijste tekstplaat de achterwand. Daarboven een gevleugelde zandloper en de wapens van beide echtelieden, vastgehouden door cherubijnen. Op

De watergeesten blazen op schelpen

de voorgrond staat een 'overheerlijk gebeeldhouwde graftombe' waarop twee figuren liggen: de overleden man is liggend afgebeeld, als een zogenoemde gisant. Achter hem bevindt zich het beeld van zijn toen nog levende echtgenote, leunend op een elleboog. Op de monumenten van zeehelden zijn ook scheeps- en krijgssymbolen uitgebeeld. Zoals in de *Geschiedkundige beschrijving der Stad Amsterdam* uit 1848 is opgetekend over De Ruyter: 'met den bevelhebberstaf in de rechterhand, rustende de linker op de borst, en het hoofd op een stuk geschut, zijnde aan het hoofd- en voeteneinde een Triton (zeegod) afgebeeld, (...) en boven ziet men een zeegevecht uitgehouwen en de Faam, 's helds roem uitbazuinende.' De praalgraven zijn royaal versierd met putti, engelen en doodssymboliek, bloem- en bladmotieven, banderollen en kwastjes. Maar het was ingetogen vergeleken met de late barok uit de 18de eeuw. Dat is te zien bij het grafmonument voor vlootvoogd Philips van Almonde in de Catharijnekkerk te Brielle. De beeldhouwer is onbekend, het monument is omstreeks 1711-1712 opgericht. Allerlei scheeps- en

PRAALGRAF WILLEM II BARON VAN LIERE, KATWIJK

Planken en paaltjes voor de gewone man

krijgssymbolen buitelen over elkaar heen, de drietand van Neptunus steekt boven het centraal geplaatste familiewapen uit, en onderaan blazen twee watergeesten op schelpen.

Een houten plank

De minder bedeelden werden op de kerkhoven begraven. Voor 1800 waren daar nauwelijks gedenktekens te vinden. Alleen op een enkel graf stond een plank of een kruis. De plank stamt af van het gebruik om een overledene, gewikkeld in een lijkwade, op een plank naar het graf te dragen. Later werd de plank op het gedichte graf geplaatst.

Het verbod op het begraven in kerken, dat in 1829 van kracht werd, leidde tot de aanleg van begraafplaatsen buiten de bebouwde kom. Hier, en op de kerkhoven in plaatsen met minder dan duizend inwoners, lieten welgestelden grafmonumenten plaatsen. Voor de lagere klasse veranderde er aanvankelijk niet veel. Als er al een markering kwam, was dat een nummerpaaltje, een houten kruis of een houten plank. Dergelijke graftekens moeten overal in het land hebben gestaan, maar de meeste zijn vergaan. De oudste bewaard gebleven houten planken in ons land dateren voor zover bekend uit het laatste kwart

van de 19de eeuw. Op Huisduinen bij den Helder staat een plank uit 1877, waarvan de inscriptie nog net leesbaar is, in Zweeloo staan planken uit 1876 en 1878. De joodse begraafplaats in Leens heeft een drietal houten planken uit dezelfde periode.

Palen en tegels

Behalve simpele houten graftekens, zijn er ook eenvoudige stenen exemplaren bewaard gebleven. De oudste stammen uit de 19de eeuw. Het betreft zowel kleine staande als kleine liggende stenen.

Na lang onder het maaiveld te hebben gelegen, zijn op de gemeentelijke begraafplaats van Harlingen enkele jaren geleden onder meer tal van kleine liggende stenen opgegraven in een oud vak, dat geruimd moest worden. De kleinste tegels vermelden niet veel meer dan regel- en grafnummer en de initialen of de naam van de overledene. Bijvoorbeeld 'P.R.S./ 1835', 'R.D. Faber/ 1843' en 'Trientje Wietsma/ 1850/ R12 N 18'. Een andere kleine steen vermeldt ook de leeftijd: 'Antje d. Jong/ overl. d. 1^e Mei/ 1840 oud 17 jaar'. De stenen zijn niet of nauwelijks versierd.

Op de oude algemene begraafplaats van Hendrik-Ido-Ambacht zijn kleine staande stenen aangetroffen, voornamelijk lage paaltjes met afgeronde kop. De inscripties zijn summier en soms tevens voorzien van

grafnummer: 'No 10/ W.P.' of 'B.V.D.C./ 1877'. Wie meer kon betalen, liet een hogere steen plaatsen. Een voorbeeld van een zeer smal exemplaar uit 1835 staat op Terschelling.

Kransenhangers

Burgers die er in de tweede helft van de 19de eeuw financieel beter voorstonden, kozen vaak voor een stenen stèle, in vorm afgeleid van de plank, vaak met boogvormige top. Een deel van de graftekens uit deze periode heeft een verzwakte neoclassicistische vorm of motieven die zijn ontleend aan de Klassieke Oudheid, zoals bij de stèle van Hoekstra uit Veenwouden (1876) met een top van voluten, bekroond door een palmet. Geregeld hebben stèles uit die periode akroteria (gebeeldhouwde monumenten) ter weerszijden van de top, waaraan de kransen werden gehangen, zoals de grafsteen van Alta op Terschelling (1888). Ook exemplaren met een geabstraheerd fronton, akroteria en palmet komen voor, bijvoorbeeld bij Daalder op Terschelling (1886). Minder vaak komen neogotische elementen voor op deze kleinere stenen. Een mooi voorbeeld is een stèle uit 1871 in Huissen-Stad met topgeveltje en driepasmotieven.

Stoeppaal als grafteken

Hergebruik uit zuinigheidsoverwegingen. Zo kun je de stoeppalen typeren die op diverse begraafplaatsen als grafmonument dienen. Terschelling heeft er nog ongeveer 48. De lage palen markeerden oorspronkelijk de stoep voor het huis. Na de dood van de bewoner werden ze overgeplaatst naar de begraafplaats, wat de aanschaf van een grafsteen uitspaarde. Ook de Hervormde begraafplaats in Driesum bezit een drietal stoeppalen. Op één ervan staat: '1817/ Den 13 Augustus/ is overleden/ Jitske Gerbens/ Oud 74 Jaren/ en ligt alhier begraven.' En daaronder een tweede inscriptie: 'Harmen Douwes/ overleden den/ 13 April 1840/ oud 70 Jaren.' De andere exemplaren dateren uit 1819 en 1840.

Graftempel en obelisk

Voor de gewone man speelde de vorm van een grafteken aanvankelijk geen rol van betekenis. Het ging vooral om een herkenbare markering op het graf van hun dierbare, hoe klein

NEOCLASSICISTISCHE OPBOUW GRAFKELDER ROMEIN OP MOSCOWA, ARNHEM

ook. Maar welgestelden lieten hun rijkdom ook graag tot uiting komen op een grafmonument. De vormgeving van veel mausolea en monumentale grafmonumenten uit de 19de eeuw, de eeuw van de neostijlen, was geïnspireerd door de bouwkunst van Grieken, Romeinen en Egyptenaren. In de tweede helft van de 19de eeuw was ook de middeleeuwse gotiek een inspiratiebron, vooral voor grafkapellen en grafmonumenten op rooms-katholieke begraafplaatsen.

Voorbeelden uit de Griekse en Romeinse Oudheid hebben model gestaan voor mausolea en opbouwen op grafkelders. Ze zijn opgebouwd in de vorm van een tempel: een samenstel van zuilen of pilasters (platte muurpijlers) met een hoofdgestel en fronton (driehoekige gevelbeëindiging). Voorbeelden zijn de neoclassicistische opbouwen op de grafkelders van De Roo van Capelle in Dordrecht (circa 1836) en van Romein-Lagerwerff op het Arnhemse Moscowa (circa 1895).

Kenmerkend zijn de akroteria op de hoeken en de frontons (De Roo) en de entreepartij in de vorm van een tempelfront (Romein).

Neogotisch is de grafkapel voor de

familie Bastiaanse-Fontijn (circa 1894) op het rooms-katholieke deel van begraafplaats Mastendreef in Bergen op Zoom. Karakteristiek zijn de spitsboogvormen en zuilen met pinakels (decoratieve beëindiging van pijlers). Ook de afgebroken zuil, die op veel begraafplaatsen bewaard is gebleven, is ontleend aan de klassieke Oudheid. Eén van de weinige overgebleven grafmonumenten op de oude begraafplaats van Ouderkerk a/d IJssel is een afgebroken zuil op sokkel (1883). Deze is opgericht voor A.J. Schelling, die op jonge leeftijd in Caïro is overleden. Ook op sommige zerken is de afgebroken zuil in reliëf terug te vinden. Verwijst dit grafteken niet expliciet naar de Egyptische bouwkunst, dat is wel het geval bij de monumenten in de vorm van een mastaba (een lage, afgeknotte piramide) of obelisk (een vierkante of rechthoekige zuil die naar boven toe versmalt, met piramidevormige bekroning). Een fraai voorbeeld is het monument van A.W.A. Heyblom (1893) op de algemene begraafplaats Crooswijk te Rotterdam.

Tekst en foto's: Rita Hulsmann

De 19de eeuw zoekt inspiratie in de Klassieke Oudheid

OBELISK HEYBLOM OP CROOSWIJK, ROTTERDAM

Bestuur De Terebinth uitgebreid

Op de Algemene Vergadering van 28 november 2009 is het bestuur van vereniging De Terebinth uitgebreid met drie leden. Ruim een jaar heeft een (interim) bestuur de vereniging geleid. In die tijd heeft dit bestuur er hard aan getrokken de vereniging draaiende te houden en nieuwe impulsen te geven. Zoals bij zijn aantreden overeengekomen heeft Teun Oosterbroek zijn lid-maatschap van het bestuur beëindigd. Hij heeft in de afgelopen periode een forse bijdrage geleverd aan de vereniging, waar we hem dankbaar voor zijn.

Hoewel nog niet op volle sterkte is het bestuur zodanig bezet dat met vertrouwen naar de toekomst kan worden gekeken. De ledenvergadering heeft per acclamatie deze uitbreiding verwelkomd en haar vertrouwen uitgesproken. Het bestuur is verheugd dat er nog vier kandidaten zijn voor verschillende vacatures. Met deze groep mensen kunnen we de vereniging meerdere impulsen geven en helpen bij de verdere ontwikkeling.

Het bestuur ziet er als volgt uit:

Voorzitter:	Harry Arkesteijn
Secretaris:	Hester van der Hoorn
Penningmeester:	Paul Stoffels
Landelijk coördinator regioadviseurs:	Hans van Selm, Peter Faase, vacature
PR-media:	(tijdelijk waarnemend) Hester van der Hoorn
Algemeen lid:	Sjon Bos
Fundraising:	Vacature
Excursies:	Hans van Selm, vacature
Interne nieuwsgaring:	Landelijke coördinatoren
Buitenlandvertegenwoordiger:	Rindert Brouwer
Adviseur groen:	Sjon Bos, Hans van Selm

Harry Arkesteijn

Excursies in 2010

27 maart Tiel

Naar een van de oudste begraafplaatsen van Nederland Ter Navolging (1783).

Op de poort staat: *De mensenliefde door 't gezond verstand verlicht/ Heeft deez' begraafplaats tot een voorbeeld hier gesticht.* Een bezoek aan het begraafmuseum van begraafplaatsondernemer De Haan. (Organisatie Jan Hogendoorn) Opgeven bij Wim Vlaanderen: telefoon 038 4531526 of vlaanderenmei@gmail.com.

17 april Dordrecht (zie hiernaast voor meer informatie) Naar o.m. de Grote Kerk en begraafplaats De Essenhof. (Organisatie Jan Mulder) Opgeven bij Wim Vlaanderen 038 4531526 of vlaanderenmei@gmail.com.

1 mei: Rotterdam (zie hieronder voor meer informatie) (door Jannes Mulder), vragen en opgeven tot 1 week voor 1 mei: uhlenbeck@wxs.nl

2 – 9 mei Schotland, 8-daagse reis Informatie en aanmelding: www.atelier-terreearde.nl; terre.earde@planet.nl; 040-2121791

In volgende nummers aandacht voor de excursies van 19 juni (Middelburg), 28 augustus (Epe) en 11 september (Rolde).

Excursie Tiel

TER NAVOLGING TIEL

Programma

Ontvangst: 10.30 uur op de begraafplaats Ter Navolging met koffie en koek, erna een rondleiding. Bezoek aan de familie De Haan (uitvaartondernemer), waar we de funeraire verzameling zullen bewonderen.

Om 13.00 uur: vertrek naar Buren, lunch in De Zwaan (op eigen rekening). erna bezichtiging van de Nederlands Hervormde kerk met bijzondere zerken en de begraafplaats van Buren.

Om 16.00 uur: einde excursie. Personen die met het openbaar vervoer zijn, kunnen meerijden.

Plaats: Begraafplaats Ter Navolging ligt 300 meter van het station Tiel aan de Lingedijk. Kosten € 7,50 euro overmaken op 335536

Excursie Rotterdam

Datum: zaterdag 1 mei klokslag 11 uur

Programma: Wat eens een aangename buitenplaats aan de Rotte was, is sinds 1832 de algemene begraafplaats Crooswijk. Het neoclassicistische poortgebouw, de grafkelderheuvel, de erehoven en de rijke flora zijn slechts enkele van de vele bezienswaardigheden. Het geheel is vanuit het oogpunt van architectuur en funeraire historie zo waardevol, dat de dodenakker in 1996 tot rijksmonument is uitgeroepen. Zij die vooral geïnteresseerd zijn in oorlogsmonumenten en vroeg moderne grafkunst, kunnen aan het begin – rechts van de kapel – van start gaan.

Zij die voornamelijk belang stellen in het oudste gedeelte, kunnen het beste links van de kapel beginnen. We zien wel hoe het loopt. Ik reken op inbreng van de deelnemers. Heeft iemand veel verstand van taxussen, christusdoorns en doodsbeenderbomen, deel ons in uw kennis en ervaring. Laat ook de serieuze kenner van symbolen van dood, hoop, liefde en verdriet niet aarzelen zich bekend te maken. Twee weten er meer dan één. De ommuurde rooms-katholieke begraafplaats St. Laurentius met arcade en kapel van het architectenbureau Mecanoo ligt er vlakbij aan de Nieuwe Crooswijkseweg 123. Op eigen gelegenheid kan eenieder

die eventueel 's middags bezoeken. In de omgeving zijn wel cafés maar helaas geen restaurant waar we met ons allen zouden kunnen lunchen. Ik zal op basis van de aanmeldingen wat te drinken meebrengen en afrekenen, zien we wel. **Plaats:** Crooswijk ligt aan de Kerkhoflaan 1, 3034 TA Rotterdam 010-4115940 en is vanaf Centraal Station bereikbaar met buslijn 38. Verzamelen bij de ingang en bij regen schuilen in de wachtkamer direct links achter het hek. **Aanmelden:** Er is geen limiet aan het aantal deelnemers. Jullie krijgen ter plekke een gratis wandelgidsje en men kan dus ook alleen erop uit.

ESSENHOF DORDRECHT

Excursie Dordrecht

Datum: 17 april

Programma: Dordrecht, een rijke handelsstad waar de Staten van Holland zijn ontstaan, is de plaats die wij met een bezoek gaan vereren. Die rijkdom is ook af te lezen aan de prachtige grafmonumenten in de kerken. Ook begraafplaats Essenhof is een visite meer dan waard. We starten met de ontvangst met koffie in de Augustijnenkerk tussen 9.30 en 10.00 uur. De rondleiding door de heer Boon duurt tot 11.15 uur. Voor de liefhebbers zijn hier 'Graftboecke en Sepulture' te koop (€ 21,50). Hierna gaan we naar de Grote Kerk met zijn fraaie orgel, marmere preekstoel, de koorbanken met zeer wereldse houtsnijwerken en

natuurlijk de vele prachtige zerken. Een gids verzorgt de rondleiding. We gebruiken in de kerk de meegebrachte lunch. Consumpties zijn daar te verkrijgen (€ 1,00 tot € 1,50). Om 13.15 uur lopen we naar de parkeerplaats en rijden naar begraafplaats Essenhof. Personen die met het openbaar vervoer zijn, kunnen meerijsen. Op deze begraafplaats bevindt zich ook een crematorium en kan men genieten van het natuurschoon en de vele prachtige monumenten.

Praktische informatie: Adres Augustijnenkerk: Voorstraat 216/Hof 16. Vanaf NS-station Dordrecht (15 minuten lopen): via Stationsweg – Johan de Wittstraat – Bagijnhof

– (bij HEMA rechtsaf) Saris of Sarijsgang – Statenplein – (einde links) Nieuwstraat – (einde rechts) Voorstraat. Parkeren (gratis) 'P- Energiehuis' aan de Noordendijk 250, of in diverse parkeergarages.

Grote Kerk: Lange Geldersekade 2. Van Essenhof aan de Nassauweg naar NS-station: Nassauweg aflopen, via Weizigpark, 15 minuten.

Opgeven: zie kader. De kosten van € 7,50 euro s.v.p. uiterlijk twee weken voor aanvang overmaken naar rekeningnummer 335536 t.n.v. vereniging De Terebinth te Amsterdam o.v.v. excursie Dordrecht.

Ode aan Epitaaf

Op 23 oktober 2009 vierde Epitaaf, een Vlaamse zustervereniging van De Terebinth, haar 25-jarig bestaan. Aanleiding voor de oprichting was dreigende culturele barbarij: in 1971 beëindigde een nieuwe wet de eeuwigdurende grafrechten. Hierdoor zou veel rijke Belgische funeraire cultuur kunnen verdwijnen. In 1984, twee eeuwen nadat keizer Jozef II het begraven in kerken had verboden, werd Epitaaf opgericht. Via excursies, lezingen, tentoonstellingen, inventarisaties, restauraties en een tijdschrift proberen archeologen, historici, kunsthistorici en andere wetenschappers sindsdien de kennis van funeraire cultuur te vergroten en belangrijke voorbeelden te redden. Epitaaf kreeg in 1989 het atelier van het beroemde Brusselse beeldhouwergeslacht Salu in erfpacht. De ruimte, gelegen naast het kerkhof van Laken, wordt in originele staat gerestaureerd en biedt onderdak aan een museum met gipsmodellen van de Salu's en andere beeldhouwers. Verder zijn in het atelier een bibliotheek en een documentatiecentrum met ontwerpen voor gedenktekens en foto's aanwezig. Deze nadruk op funerair beeldhouwwerk doet recht aan haar belangrijke plaats in het recente verleden.

Overeenkomstig het wetenschappelijke karakter van Epitaaf bevatte het jubileumprogramma een symposium. Professor Linda Van Santvoort gaf een overzicht van het onderzoek naar funeraire cultuur. James Stevens Curl, schrijver van gezaghebbende studies over funeraire cultuur, sprak over Ierse mausolea. Catheline Metdepenninghen, erfgoedconsulent bij de Vlaamse overheid, schetste een onthutsend beeld van de onzorgvuldigheid waarmee tot voor kort met de verzameling gipsen van de Nieuwpoortse beeldhouwer Pieter Braecke werd omgesprongen. Dit jaar verschijnt een boek over zijn werk.

Marcel Celis, al bijna twee decennia voorzitter van Epitaaf, gaf een overzicht van de activiteiten. 's Avonds troffen leden en genodigden elkaar in het atelier. Staande tussen de beelden en het groen van de prachtige binnentuin was muziek te beluisteren en werd het glas geheven.

De viering liet zien dat Epitaaf springlevend is. Het jubileum was geen grafschrift maar een ode aan het belangrijke werk dat is gedaan en nog wacht.

Wim Cappers

hier verslag AV 2009 en agenda AV 2010

**hier aankondiging IJzer-
manlezing en
interview Midas Dekkers**

Begraven worden 'op Orthen'

Op deze winterse dag verkeert de begraafplaats Orthen in een feeëriek sfeer. De kale bomen zijn bedekt met een dun laagje rijp. Al meer dan honderdvijftig jaar worden hier de inwoners van 's-Hertogenbosch begraven. Het is een fraai aangelegde begraafplaats met een weelderig bomenbestand, een neogotische bisschopskapel, moderne urnenwanden en prachtige grafmonumenten.

In 1827 kreeg ook 's-Hertogenbosch te maken met het verbod op het begraven in het centrum van steden met meer dan duizend inwoners. De stad moest op zoek naar een plek voor een geschikte begraafplaats. Uiteindelijk werd een locatie gevonden aan de nieuw aangelegde Rijksweg naar Utrecht. Na toestemming van het Ministerie van Oorlog – de geplande begraafplaats lag immers binnen het schietveld van het fort Orthen – kon de dodenakker in de buurtschap Orthen worden aangelegd. Gezien de slechte afwatering moest de begraafplaats met drie meter worden opgehoogd. Op 21 mei 1858 werd Johannes van den Groenendaal als eerste in 'Vak 1, Regel 1, Graf 1' begraven. De inwoners van Orthen bleven echter de kleine begraafplaats aan de Ketsheuvel (1853) trouw. In 1978 kreeg de begraafplaats een nieuwe, meer eigentijdse naam: begraafplaats Groenendaal naar de eerste persoon die hier werd begraven. In 2008 werd bij het honderdvijftigjarig bestaan de oude naam, die nog steeds door de Bosschenaren werd gebruikt in ere hersteld: begraafplaats Orthen.

Uitbreidingen

De oorspronkelijke begraafplaats bestaat uit een vierkante kavel die aan alle zijden voorzien was van

De begraafplaats lag binnen het schietveld van het fort Orthen

een zacht aflopend talud naar de omringende gracht. Oorspronkelijk had de begraafplaats een katholieke (4/5 deel) en een protestantse afdeling (1/5 deel) met ieder een eigen ingang. Voor ongelovigen was er geen plaats, pas in 1865 werd de gracht tussen beide ingangen gedempt en ingericht als algemeen deel. In 1918 werd het protestantse deel uitgebreid. Na 1935 is de begraafplaats flink vergroot door de omringende gracht te dempen en op te hogen. Samen met de oorspronkelijke begraafplaats vormt deze uitbreiding het huidige hooggelegen gedeelte. Na de Tweede Wereldoorlog verbeterde de waterhuishouding zodanig dat het niet langer noodzakelijk was de grond op te hogen. De nieuwe uitbreidingen (1954, 1964 en 1975) liggen dan ook twee meter lager dan het oude deel van de begraafplaats. Door de voortdurende herinrichting en aanpassingen van de grafvelden zijn de grenzen tussen de verschillende uitbreidingsfasen niet meer herkenbaar. Alleen het hoogteverschil tussen het oude hooggelegen deel en het nieuwe gedeelte is nog vaag te zien. De begraafplaats oogt als een stadspark, een kleine groene enclave binnen de omliggende stedelijke bebouwing. Op handige wijze is gebruik gemaakt van het enigszins geaccidenteerde karakter van het terrein. De weelderige aanplant met monumentale beuken, esdoorns, acacia's, linden en populieren versterkt het parkidee.

Rondwandeling

De rondwandeling begint bij de aula annex kantoor, een modern

gebouwencomplex uit 1979.

Het eerste deel loopt over het oudste deel van de begraafplaats. In 2000 schreven de Bond van Nederlandse Architecten (BNA) en de Stichting Solamen ('Vertroosting'), de beheerstichting van Orthen, ter gelegenheid van de Dag van de Architectuur een prijsvraag uit voor een niet-alledaags ontwerp voor urnen. Jan Bakers Architecten ontwierp de opmerkelijke witte urnenzuilen aan de Singel Oost (1). Het patroon van de ruwe, betonnen zuiltjes levert bijzondere doorkijkjes op.

Helemaal achteraan, dicht bij de grote weg ligt een veldje (2) dat vroeger van de rest afgescheiden was door een hoge heg. In de heg zat een smalle opening waar net een doodskist doorheen kon. Hier werden de overledenen begraven waar de katholieke kerk geen raad mee wist: zelfmoordenaars, ongedoopten en zondaren. Nu verschilt het nauwelijks van de overige gedeelten, behalve dat het erg sober is en het verkeerslawaaï duidelijk te horen is.

Bij het ontwerp van het urnenveld (3) heeft Ben Aben, een markant lid van de Terebinth en kenner van bomen, een belangrijke rol gespeeld. Ook de urnenwand (4) aan de St.-Janslaan is het resultaat van de eerder genoemde prijsvraag. De wand bestaat uit een frame van roestkleurig cortenstaal waartussen verticale en horizontale glasplaten zijn geplaatst. Op die manier ontstaat een doorkijk op de achterliggende beplanting.

In 2000 ontving de begraafplaats de Brabantse Monumentenprijs. Het

juryrapport vermeldde: ‘Vanwege de grootsheid ervan die is gekenmerkt door de fraaie, parkachtige opzet met intimiteit als gevolg van de gecompartmenteerde inrichting met een wisselende lagenstructuur en door de grote variatie aan grafmonumenten’. Het geldbedrag dat aan de prijs was verbonden werd besteed aan het monument voor doodgeboren kinderen (5) dat in 2003 in de kleine rotonde werd geplaatst. Rond het monument zie je in de struiken hier en daar een kruisje of een grafsteentje. Hier vonden de doodgeboren ongedoopte kinderen hun laatste rustplaats.

Bisschopskapel

De Bossche architect L.C. Hezenmans ontwierp in 1882 de neogotische bisschopskapel (6) ter nagedachtenis aan bisschop Johannes Zwijsen (1794-1877). De kapel ligt in het noordwestelijke deel van de begraafplaats aan het einde van de Mgr. Zwijsenlaan, die in een rechte lijn vanaf de hoofdingang aan de Fort Orthenlaan loopt. Zwijsen werd

bij het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 benoemd tot bisschop van 's-Hertogenbosch en aartsbisschop van Utrecht. In de crypte onder de kapel hebben de bisschoppen van 's-Hertogenbosch en andere kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders hun laatste rustplaats gevonden. Alleen de populaire bisschop Bekkers (1909-1966) verkoos begraven te worden in zijn geboortedorp Sint Oedenrode. Rond de kapel liggen de graftombes van vooraanstaande Bossche families, zoals het grafmonument voor de kruideniersfamilie De Gruyter (7), de regentenfamilies Van der Does de Willebois (8) en Dobbe (9).

Ontroerende grafmonumenten

Het monument waarop twee knielende jongens en een granaat staan afgebeeld trekt de aandacht. De jongens worden beschermd door een gebogen engel met gespreide vleugels. Dit is het graf (10) van Bram Lafeber en Frans Moussau die op 11 november 1944 als gevolg van een granaatontploffing om het leven kwamen. Een ander

ontroerend grafmonument (11) is de engel met kind voor Kees Daniëls, een jongetje dat op driejarige leeftijd overleed. Via de graven van de reizigers/ woonwagenbewoners (12) keert de wandelroute terug naar de aula. Loop na het bezoek aan Orthen even door naar de Ketsheuvel. Deze kleine dodenakker wordt omringd door een hoge muur en ademt door zijn ligging, grootte en inrichting een geheel andere sfeer. Sinds 1975 wordt hier alleen nog maar bijgezet in bestaande graven.

Tekst en foto's: Bartha Hendriksen

Praktische informatie

Begraafplaats Orthen

Herven 1, Orthen, W www.begraafplaats.orthen.nl

Open: ma-vr 8.00-17.00 uur, za-zo 10.00-17.00 uur (april-okt. wo tot 19.00 uur)

Bereikbaar vanaf NS-station 's-Hertogenbosch met bus 73, 165 en 166 halte Orthen.

De *Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch* organiseert onder leiding van een gids een wandeling over Orthen. Data: iedere laatste donderdag van de maand, 18.00 uur, kosten € 4, www.binnedieze.nl

N.B. Via de website www.orthen.nl is een plattegrond van de begraafplaats te downloaden.

Het oogt als een stadspark, een kleine groene enclave binnen de omliggende stedelijke bebouwing

Wijziging Wet op de Lijkbezorging

Na jaren van slepende behandeling kwamen de wijzigingen in de Wet op de Lijkbezorging op 12 juni 2009 in het staatsblad. Op 1 januari 2010 zijn enige wijzigingen in werking getreden. Maar de wet is nog niet af. Mondeling en schriftelijk zijn aanvullingen en reparaties toegezegd. Het is een zorgelijk voorbeeld van ondermaatse wetgeving.

Wat verandert er voor particulieren?

Later mogen specialisten achterhalen waarom regering en volksvertegenwoordiging tussen 1997 en 2010 bizarre regels gaven voor financieel toezicht, zedendelicten en nu ook funeraire zaken. Van direct belang is: wat verandert voor degenen die een familiegraf hebben?

Er veranderen dingen ten goede. Vroeger kon een graf waar niemand naar omkeek en waar tientallen jaren geen cent voor betaald was, een ontsierend obstakel op de begraafplaats blijven. Soms kwam zelfs de veiligheid in het geding door wankel graftekens. In de praktijk vonden beheerders er vaak wel wat op. Het bleef een ongeregeld toestand met tegenstrijdigheden. Nu vervalt het recht op een verwaarloosd graf na een jaar, als de gewaarschuwde rechthebbende niks onderneemt. Blijkt geen rechthebbende vindbaar, dan gaat het grafrecht na vijf jaar en voorafgaande publicatie verloren. Maar waar heeft u meteen mee te maken als u een familiegraf bezit of er een koopt?

Onteigening en nieuw eigendom

Er zijn drie soorten eigendomsverandering ontstaan. Van elk een voorbeeld. A kocht in december

1990 voor 20.000 gulden een graf en een tombe. B kocht in december 2009 voor 13.000 euro een grafkelder met zerk. C koopt in januari 2010 een graf voor 3.500 euro en laat er voor 2.500 een steen op plaatsen. Wat gebeurt er door de wetswijziging? A is alle eigendom kwijt. Zowel graf als tombe als begroeiing zijn eigendom van de begraafplaats geworden. B heeft betaald, terwijl niemand zich realiseerde dat B geen enkel eigendom krijgen zou. C bezit alleen de grafsteen van 2.500 euro en eventueel de beplanting. Alles wat onder de grond of vloer is, is eigendom van de begraafplaats geworden.

Verrijking en onteigening

Eigenaren van begraafplaatsen zijn ongevraagd en gratis verrijkt met talloze monumenten, soms waardeloos en soms zeer kostbaar. Ze zijn daarvoor nu en in de toekomst niets verplicht. Als eigenaren hebben ze onaantastbare rechten. Natuurlijk zijn er vele eerlijke en zorgvuldige eigenaren van begraafplaatsen – zoals er ook fatsoenlijke bankbestuurders zijn. Kijk maar eens in de rechtspraak, hoe zorgvuldig gemeenten kunnen zijn. Bezitters van familiegraven zoals A

hebben in goed vertrouwen gekocht en betaald en hebben nu niets meer door wetswijziging.

Schadevergoeding

Tegenover onteigening staat schadevergoeding. In dit geval dienen niet de eigenaren van de begraafplaats, maar de staat het verlies terug te betalen naar de prijzen van 2010. Dat zal dan waarschijnlijk alleen via de rechter door een procedure of een verzamelde procedure van de particuliere ex-eigenaren lukken. Velen zien terecht tegen de hoge kosten van de advocaat op. Maar er gloort licht aan het eind van de tunnel. In de toekomst zullen particulieren zonder dure advocaten zelf zulke gedingen tot 25.000 euro aan kunnen spannen bij de kantonrechter. Banketbakker, bankcliënten en wijkbewoners waren al zo verstandig hun gelijksoortige procedures te bundelen. Waarom zouden benadeelde bezitters van familiegraven dat niet kunnen? Dat zou de staat ettelijke miljoenen kosten. Of geldt nalatigheid en slordigheid als excuus voor een staat?

Bouke Jagt

Wij willen graag onze gedachten met u delen over de vraag of mensen jaren later een grafsteen mogen veranderen.

De bekendste voorbeelden zijn de zerken in oude kerkvloeren waarvan de adellijke familiewapens zijn weggebeiteld. Voor deze vlag van revolutionaire woede van 1566 is misschien nog begrip op te brengen. Dat geldt minder voor het ruimen of verhuizen van een grafmonument naar een afgelegen plek omdat de overledenen persoon opeens uit de gratie is geraakt.

Een grafsteen veranderen, mag dat?

Voorals in Oost-Europese landen tref je aan de rand van een stad soms funeraire parkeerplaatsen aan van alle in ongenade gevallen doden. Een soort kerkhof, niet voor auto's maar voor afgedankte grafmonumenten. Een speciaal ereveld voor beroemde doden, zoals in Wenen is wat anders. Op het componistenveld van het Zentralfriedhof zijn grafmonumenten opgericht voor bijvoorbeeld Mozart, die eerder onopgemerkt ergens anders lag. Dichter bij huis is er het graf van H. Kamerlingh Onnes in Voorschoten. Wat daar gebeurde, is naar onze mening voor discussie vatbaar. Kamerlingh Onnes is een beroemde Nederlandse geleerde die ooit de Nobelprijs voor de natuurkunde ontving. Aanvankelijk lag hij min of meer anoniem begraven en stond zijn naam tussen die van andere familieleden op de zerk vermeld. Totdat

men besloot de grafsteen te vervangen en voor het publiek toegankelijker te maken door zijn naam bovenaan te zetten, met als toevoeging 'Nobelprijs natuurkunde 1913'. Zonder twijfel is over deze verandering van de grafsteen lang nagedacht, maar het resultaat roept bij ons vragen op. Men heeft blijkbaar besloten het publiek een dienst te bewijzen. En dat – wat hard geformuleerd – door net te doen alsof dit de oorspronkelijke grafsteen is. Waarom niet voor het alternatief gekozen? Bijvoorbeeld een bordje met biografische gegevens naast de oorspronkelijke steen, waarbij deze met rust gelaten wordt.

Letters zwarten

Veranderingen aanbrengen. Wat vindt

u daarvan? Onze mening is: liever niet veranderen tenzij het 'echt niet anders kan'. Bij de één zet men jaren later op de grafsteen dat de betrokkene als waterbouwkundige veel met de afsluiting van de Zuiderzee had te maken (Lely), bij de ander halen de nabestaanden de naam van een kind weg omdat dna aantoonde dat het niet tot de familie behoorde. Minder ingrijpend is het gebruik van viltstift om de verweerde letters leesbaar te maken. Maar ook hier is terughoudendheid op zijn plaats: laat dit liever over aan deskundigen. Laat spelfouten intact en voeg geen namen toe als er alleen 'Oma' of zelfs helemaal niets op de zerk is vermeld.

We pleiten ervoor terughoudend te zijn met het veranderen van en het creatief omgaan met grafstenen in kerken en op begraafplaatsen. Zolang grafstenen 'leven', dat wil zeggen de functie vervullen waarvoor ze ooit zijn opgericht, laat je ze met rust, ga je er niet aan morrelen en bescherm je hun authenticiteit. Na het 'overlijden' van de grafsteen, na de formele ruiming, kun je de stenen voor van alles en nog wat opnieuw gebruiken.

Ingezonden reacties stellen we op prijs, graag sturen naar: bureau@terebinth.nl

Jannes Mulder en Rita Hulsman

Men wil blijkbaar het publiek een dienst bewijzen

De steen hieronder is van drie eeuwen na dato. In 1975 werd de steen in de kerkvloer van de Oude Kerk in Delft gelegd. De bezoeker krijgt even de indruk dat Vermeer en zijn steen daar sinds 1675 liggen. Eén en ander wordt op een bordje naast de steen precies uitgelegd.

De grote steen rechts bevindt zich eveneens in de Oude Kerk. De tekst op de steen klopt, er is geen speld tussen te krijgen. Maar toeristen, zeker die uit Japan, kunnen de indruk krijgen dat Vermeer dáár ligt.

Gast aan het woord

Historische begraafplaatsen hebben eigen gemoedstoestand

Acht uur 's avonds heeft ze een uur kunnen vrijmaken. Buiten vriest het hard en binnen brandt de gashaard. Haar kater probeert op mijn knie te springen, maar een compendium over symbolen en rituele planten op mijn schoot zit hem in de weg.

Ing. Laura M. Fokkema (1973) rondde in 1998 haar opleiding af, Tuin- en Landschapsinrichting, richting Techniek aan de Hogeschool Larenstein in Velp. Vanaf begin 2009 werkzaam bij SB4, het Bureau voor Historische Tuinen, Parken en Landschappen in Wageningen. Bijna tien jaar was zij regiocoördinator en actief in de excursiecommissie.

Waarom stopte je ermee?

Heel simpel, ik had er jammer genoeg de tijd niet meer voor. Enthousiaste vrijwilligers bij elkaar brengen, vind ik leuk. Het begon met een vraag van een particulier of 'het de moeite waard is iets aan die verwaarloosde begraafplaats

te doen.' Je geeft ze vervolgens een duwtje in de goede richting hoe ze zich in kunnen zetten om een begraafplaats te behouden. Van Leon Bok heb ik veel geleerd. Mijn stelling is steeds geweest: twee weten meer dan één. De uitwisseling van kennis en ervaringen, dat is voor Terebinth zo verschrikkelijk belangrijk. Eigenlijk kan ik niet eens alleen werken en ik zou het ook niet willen. Tien jaar zijn nu voorbij maar ik blijf wel bij Terebinth. Net zoals ik voor dodenakkers.nl blijf schrijven.

Hoe omschrijf je jouw belangstelling voor het funeraire erfgoed?

Ik ben een geschiedenisfreak. Grote landschapsarchitecten hebben behalve tuinen, parken en buitenplaatsen, ook prachtige begraafplaatsen ontworpen. Zoals de Algemene Begraafplaats Soestbergen in Utrecht van Zocher, de Stadsbegraafplaats in Leeuwarden van Roodbaard en De Nieuwe Ooster in Amsterdam van Springer. De landschapsstijl op dergelijke historische begraafplaatsen maakt dat elke plek een eigen gemoedstoestand heeft. De afwisseling in ruimte, de beplanting, het gebogen padenpatroon en de zichtlijnen dragen bij tot de sfeer. Je wandelt door stemmingswisselingen, van melancholische ruimtes met grafmonumenten omringd door heesters en hagen via een donker pad met oude eerbiedwaardige bomen naar een strak open veld met bloeiende magnolia's. En je moet maar eens opletten, de

beplanting op zulke historische begraafplaatsen heeft betekenis. Als de aanleg van een begraafplaats goed is, staat het grafmonument of de boom er niet zomaar, maar op een weloverwogen locatie.

Ooit een eigen begraafplaats willen ontwerpen?

Mijn loopbaan begon met de technische uitwerking van landschapsplannen, met het maken van uitvoeringstekeningen en bestekken. Nu zit ik meer op de lijn van de restauratie en renovatie. Hoe is die begraafplaats ooit ontworpen? Wat was er en wat is er nu van over? En vervolgens, hoe kunnen we de aanleg renoveren en waar is ruimte voor vernieuwing? Niet voor niets heb ik in 2007-2008 in deeltijd de studie Historische Tuinkunst en Parken aan de Hogeschool Utrecht gevolgd. Voor mijn historisch onderzoek en beheersvisie groen had ik gekozen voor de begraafplaats Brandenburg in Bilthoven. Vanuit de geschiedenis is ook mijn belangstelling voor symboliek ontstaan. En ook de groene symbolen hebben elk hun eigen betekenis. De afgezaagde stam van de levensboom, de treurbeuk, het eeuwige groen van de klimop of conifeer. Maar vergeet de geknakte roos niet. En ook een militaire erebegraafplaats, al die klaprozen. Dat heeft toch een indrukwekkende betekenis?

Tekst en foto: Jannes H. Mulder

Colofon

Terebinth XIV (2010-1)

ISSN 1382-5259

Tijdschrift voor funeraire cultuur. Uitgave van Vereniging De Terebinth. Bureau- en redactieadres: Kantershof 372, 1104 GV Amsterdam, 020 7728853; I: www.terebinth.nl; E: bureau@terebinth.nl. Ook voor advertenties en inlegvellen. Digitale nieuwsbrief: abonneren via de website.

© Niet uit deze uitgave mag worden overgenomen zonder schriftelijke toestemming van de redactie

Redactie:

Hoofdredacteur: Wim Cappers, redactie: Bartho Hendriksen, Rita Hulsman, Bouke Jagt, Jannes H. Mulder, fotoredacteur Bert Pierik, eindredacteur: Liesbeth Vermeulen
Terebinth verschijnt vier keer per jaar. Inleverdata kopij in 2010: 15 januari, 15 april, 15 juli en 15 oktober. Verschijningsdata rond 1 maart, 1 juni, 1 september en 1 december. Opmaak, druk en verzending, zie: www.guysengodoy.nl

Lidmaatschap en abonnement

Het lidmaatschap kost in 2010 voor perso-

nen € 22,50, elke huisgenoot € 9,50 en organisaties € 75 per jaar. Bibliotheken/media kunnen zich abonneren voor € 22,50. Losse nummers kosten € 4 per exemplaar (inclusief verzendkosten).

Kernbestuur:

Harry Arkesteyn (voorzitter), 040 2070636, voorzitter@terebinth.nl; Hester van Hoorn (secretaris), 06-22562028, secretaris@terebinth.nl; Paul Stoffels (penningmeester), 0499 391044, penningmeester@terebinth.nl